

УДК 341.43 (477.75)

Хаваджи Д.Р.

ПРИМУСОВІ ВИСЕЛЕННЯ ОКРЕМИХ ГРУП НАСЕЛЕННЯ З ТЕРИТОРІЇ КРИМСЬКОЇ АРСР В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ ЯК ОБ'ЄКТ ІСТОРИКО-ПРАВОВОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

Актуальність теми дослідження обумовлена необхідністю дотримання прав людини та соціальних (етнічних) груп, що закріплені міжнародними актами, встановлення меж примусового втручання держави у зміну території поселення національно-етнічних груп. В зв'язку з цим об'єктивно постає ретроспективна проблема правового регулювання національних депортацій народів з України (в сучасних її територіальних межах), зокрема з Криму. В немалій мірі зростанню науковому інтересу до питань депортації, національно-етнічних груп населення, яке проживало на Кримському півострові, посприяло «відкриття» для широкого наукового використання архівних документів, що зберігалися довгі роки під грифом таємності.

В останнє десятиліття ХХ ст. проблема примусових переселень народів з території Кримської АРСР у роки Другої світової війни стає об'єктом уваги й кримських дослідників, які зосереджуються здебільшого на процесах заселення території Криму німцями, татарами, болгарами, греками, вірменами, а також примусових переселеннях громадян цих національностей з територій інших республік.

Певна кількість публікацій кримських та українських дослідників присвячена проблемам правового та матеріального забезпечення процесу репатріації, господарській облаштованості раніше депортованих народів, а також вплив цих процесів на соціально-економічний розвиток Криму (Вишан М.А., Габриелян О.А., Петров В.П., Єфимов С.А., Гарагуля В.К., Гайворонська О.Б., Фіногеев Б. Л., Червона С.М., Брошеван В.М., Тигліянц П.К. та ін.).

Авторка ставить перед собою завдання на підставі документів Державного архіву Російської Федерації, Державного архіву при Раді Міністрів Автономної Республіки Крим дослідити примусові виселення окремих груп населення з території Кримської АРСР в роки Другої світової війни.

Після виселення кримських татар у Криму тривала робота з вилучення і виселення органами НКВС СРСР інших так званих „антирадянських елементів”. 29 травня 1944 р. Л.Берія доповів Й.Сталіну про діяльність таких з числа болгар, греків і вірменів, які проживали на території Кримської АРСР: „Пораховано проживаючих на той час болгар 12 075 осіб, греків – 14 300 осіб, вірменів – 9 919 осіб. Болгарське населення проживає здебільшого в населених пунктах району між Сімферополем і Феодосією, а також у районі Джанкоя. Наявні десять сільрад з населенням у кожній від 80 до 100 жителів болгар.

У період німецької окупації значна частина болгарського населення брала активну участь у проведених німцями заходах щодо заготівлі хліба й продуктів

харчування для німецької армії, сприяла німецькій військовій владі у виявленні й затримці військовослужбовців Червоної Армії та радянських партизанів, одержувала „охоронне посвідчення” від німецького командування. Німцями організовувалися поліцейські загони з болгар, а також серед болгарського населення проводилося вербування для відправлення до Німеччини.

Грецьке населення проживало в більшості районів Криму. Значна частина греків, особливо в приморських містах, з приходом окупантів займалася торгівлею й дрібною промисловістю. Німецька влада сприяла грекам у торгівлі, транспортуванні товарів.

Вірменське населення проживало в більшості районів Криму. Великих населених пунктів з вірменським населенням немає. Організований німцями вірменський комітет активно співпрацював з німцями і проводив велику антирадянську роботу. У м. Сімферополі існувала німецька розвідувальна організація „Дромедар”, очолювана колишнім дашнаком генералом Дро, який керував розвідувальною роботою проти Червоної Армії та з цією метою створив кілька вірменських комітетів для шпигунської і підривної роботи в тилу Червоної армії та для сприяння організації добровольчих вірменських легіонів.

Вірменські національні комітети при активній участі прибулих з Берліна й Стамбула емігрантів проводили роботу з пропаганди „незалежної Вірменії”. Існували так звані „вірменські релігійні громади”, які, крім релігійних і політичних питань, займалися організацією серед вірменів торгівлі й дрібної промисловості. Ці організації надавали німцям допомогу, особливо „шляхом збору коштів”, на військові потреби Німеччини. Вірменськими організаціями було сформовано так званий „вірменський легіон”, що утримувався за рахунок коштів вірменських громад.

НКВС вважає за доцільне провести виселення з території Криму всіх болгар, греків і вірменів” [1, оп. 2, спр. 65, арк. 162-163].

У Державному архіві Російської Федерації зберігається Справа з орієнтуваннями про організації та діяльність вірменських, болгарських і татарських націоналістів у Криму в період окупації 1941–1944 рр. Так, з доповідної записки Наркома внутрішніх справ Кримської республіки В.Сергієнка та начальника Відділу з боротьби з бандитизмом Криму В.Карліна від 30 серпня 1944 р. відомо, що: „антирадянські елементи серед болгар Криму спрямували зусилля на створення болгарського національного комітету й втягували болгарське населення в орбіту антирадянської боротьби на боці фашистської Німеччини” [2, оп. 1, спр. 284, арк. 10].

Становище греків у Криму в офіційних документах оцінюється наступним чином. Так, у зв’язку з тим, що в ході перших мобілізацій, греки фактично не залучалися до служби в Червоній Армії, вони, звичайно, залишалися в Криму, проявляючи пасивність до нового режиму. І це не випадково, тому що провокаційні дії фашистської влади в грецьких населених пунктах викривалися у свідомості народу політичною роботою партійних, радянських кадрів, які залишилися в грецьких населених пунктах у результаті того, що на початку грецьке населення не було мобілізоване до Червоної Армії [3, с. 199].

Таких висновків виявилось досить, щоб не тільки переконати Й.Сталіна у доцільності проведення спецоперації з виселення цих етносів за межі Криму, а й на довгі роки сформувані уявлення про їхнє зрадництво серед широкого радянського загалу.

ПРИМУСОВІ ВИСЕЛЕННЯ ОКРЕМИХ ГРУП НАСЕЛЕННЯ
З ТЕРИТОРІЇ КРИМСЬКОЇ АРСР В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ
ЯК ОБ'ЄКТ ІСТОРИКО-ПРАВОВОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

Наприклад, А.В.Басов у своїй монографії „Крим у роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.” так описує політику, що здійснювалася окупантами щодо населення Криму: „У Криму нацисти проводили більш витончену, ніж в інших районах, політику. Вони планували використати цей благодатний край для колонізації фашистською і військовою знаттю. Посіявши ворожнечу між представниками різних національностей, вони мали намір знищити одних і використати у своїх цілях інших. Ставку робили на німців, татар, певні групи болгар і вірменів. Крим став базою для підготовки розвідників і диверсантів, осередком антирадянської шпигунської та підірвної діяльності. Увесь Крим було оповито мережею націоналістичних, релігійних і агентурних організацій” [4, с. 207].

Отже, постановою № 5984 цт від 2 червня 1944 р. Державний Комітет Оборони ухвалив рішення щодо виселення з території Кримської АРСР 37000 осіб німецьких пособників з-поміж болгар, греків і вірменів.

Відповідно до постанови виселення планувалося здійснити в термін з 1 до 5 липня 1944 р. для розселення в сільському господарстві, у підсобних господарствах і на промислових підприємствах наступних областей і республік: Гур'євської області Казахської РСР, Свердловської, Молотовської, Кемеровської областей, а також Башкирської АРСР.

5 липня 1944 р. Л. Берія надіслав Й.Сталіну так званий підсумковий лист наступного змісту: „На виконання Вашої вказівки НКВС-НКДБ СРСР у період з квітня по липень 1944 р. було проведено звільнення території Криму від антирадянських шпигунських елементів, а також виселені до східних районів Радянського Союзу кримські татари, болгар, греки, вірмени. У результаті заходів вилучено: а) антирадянських елементів – 7883 осіб., б) шпигунів – 998, в) виселено спецконтингенту – 225009, г) вилучено зброї, що нелегально зберігається в населення, у кількості 15990 одиниць, зокрема – 716 кулеметів, боєприпасів – 5 млн. шт.

В операціях по Криму брали участь 23000 бійців і офіцерів військ НКВС і до 9000 осіб оперативного складу органів НКВС-НКДБ” [1, оп. 2, спр. 65, арк. 276].

Один з тодішніх грецьких виселенців Т. Михо так згадує про ті події: „До 24 липня 1944 р. наша родина жила в передмісті Сімферополя – Бор-Чокрак* – на вул. Сімферопольській (тепер Тополева). Про те, коли будуть виселяти, мої батьки довідалися від розквартированих у нас НКВС-тів. У ніч перед висилкою всі ми лягли спати одягненими. Серед ночі нас розбудили озброєні люди, які ввійшли до нас у будинок і світили на обличчя ліхтариками. На збори нам було дано 15 хв. Дозволили взяти з собою тільки те, що можемо понести. У вагони нас вантажили на станції Сарабуз**, куди звозили людей з багатьох куточків Криму. Везли нас 12 днів і ночей, після чого ми опинилися на Уралі (станція Лобва, Новолялинського р-ну).

Вивантажилися люди на великій галявині й почався розподіл родин. Частина залишилася в Лобві, інших відправили в ліспромгоспи Шайтанка, Червоний Яр,

* Бор Чокрак – п. Заводське

** Сарабуз – смт Гвардійське

Чорний Яр. Оселили нас по кілька родин у кімнаті на „жилплощадках”. Так називали три побудовані триповерхові будинки, що стояли на узліссі. З вікон дому виднілися завод і зона. На завод пішли працювати мої батьки й сестра. Усі дорослі були на обліку в комендатурі та

щомісяця відмічалися в коменданта. За 12 років з нами не раз проводили збори й завжди нагадували: „Ви прислані сюди навечно!” [5, 2002, сентябрь].

Для організації прийому і розподілу майна, худоби, зерна та сільськогосподарської продукції, залишених спецпереселенцями в місцях виселення, до Криму була відряджена комісія РНК СРСР у складі голови комісії т. Гриценка (заст. голови РНК РРФСР) і членів комісії (представників окремих наркоматів). Комісією РНК СРСР ще до початку спеціальної операції в райони й міста республіканського підпорядкування було відряджено близько тридцяти керівників як голів районних і міських комісій. Уповноважені комісії РНК СРСР прибули до району за два дні до виселення кримських татар. Для того, щоб не розголошувати характер майбутньої операції, зазначені працівники направлялися до районів під приводом обліку збитків завданих господарству Криму за період німецької окупації.

Напередодні комісією було розроблено механізм обліку майна спецпереселенців, а саме надруковано бланки „актів про прийом худоби, сільськогосподарських продуктів та іншого майна”, а також надрукована “Інструкція про порядок прийому худоби, сільськогосподарської продукції та іншого майна від спецпереселенців”. Відповідно до Інструкції “Спецпереселенці могли взяти з собою особисті речі, одяг, побутовий інвентар, посуд і продовольство в кількості до 500 кг на родину.

Прийняті від спецпереселенців худоба та зерно мали повертатися в першу чергу на покриття державних поставок. Вся інша частина худоби, зерна й інших видів сільськогосподарської продукції приймалася по обмінних квитанціях, які склалися в двох екземплярах. Перший екземпляр квитанції через органи НКВС повинен був надсилатися в місце розселення спецпереселенців. Органи місцевої влади, районні (міські) і місцеві комісії відповідали за проведення своєчасного та повного збору, обліку й оформлення відповідними документами худоби, сільськогосподарських продуктів та іншого майна, яке залишилося від спецпереселенців. За безнарядну витрату, розкрадання або присвоєння, винні підлягали притягненню до кримінальної відповідальності” [6, с. 40, 129].

До роботи з обліку й опису майна було притягнуто партійний, радянський і комсомольський актив, трудящих установ і підприємств.

Описане та враховане майно на місцях здавалося під охоронну розписку на зберігання уповноваженому двору або найближчому сусідові, частина була вивезена на склади, частину передано по актах мешканцям, які вселилися. Враховану худобу було передано за актом Наркомату м'ясомолочної промисловості СРСР [7, оп. 1, спр. 274, арк. 4].

30 травня 1944 р. заступник голови Раднаркому Криму П.Ямпольський і секретар обкому ВКП (б) В.Березкін надіслали головам міськрайвиконкомів листа, у якому „відповідно до „Інструкції про порядок реалізації майна спецпереселенців”, пропонувалося в першу чергу забезпечити потреби готелів, будинків колгоспників, дитячих садків, майданчиків, лікувальних і адміністративних установ району. Усі швейні машини передавалися місцевій промисловості й промкооперації для створення майстерень. Виконкомам міськрайрад пропонувалося розглянути заяви всіх

ПРИМУСОВІ ВИСЕЛЕННЯ ОКРЕМИХ ГРУП НАСЕЛЕННЯ
З ТЕРИТОРІЇ КРИМСЬКОЇ АРСР В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ
ЯК ОБ'ЄКТ ІСТОРИКО-ПРАВОВОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

реевакуйованих і знову прибулих працівників, партизанів, а також осіб, які постраждали від німецьких окупантів про повну відсутність у них меблів, і відповідно задовольнити їхні мінімальні потреби. Відпуск усього майна мав здійснюватися тільки після оцінки й визначення вартості фінансовими органами.

Для оцінки майна, що залишилося від спецпереселенців, було підготовлено приблизний перелік і цінник на предмети домашнього побуту. Цей документ, відтворений друкованим способом, було підписано наркомом торгівлі й наркомом фінансів республіки. Реалізація майна спецпереселенців здійснювалася в містах через склади й магазини місцевих торгів, а в сільській місцевості через сільпо та райспоживспілки у встановленому Обкомом ВКП (б) і Раднаркомом Криму порядку” [8, оп. 2058, спр. 1, арк. 53-54].

Згідно з розпорядженням заступника голови РНК Криму С.Грачова „Про облік держфондів та їхню оцінку” від 10 липня 1944 р., надісланого в усі рай міськвиконкоми, виявлялося, що „робота з обліку, оцінки й вилучення майна, залишеного спецпереселенцями, у ряді міст, у тому числі в Сімферополі, була проведена незадовільно. Оцінювання описаного майна здійснювалося несвоєчасно. Охорона описаного майна в переважній більшості районів організована не була, що призвело до його розкрадання. Майно, передане окремим організаціям, вивозилося останніми без санкції фінорганів і без складання актів оцінки. Керівники окремих установ, а також окремі працівники, використовуючи своє службове становище, завозили у свої кабінети й квартири велику кількість предметів домашньої обстановки, ухилялися врешті не тільки від оцінки та сплати зазначеного держфондівського майна, але навіть від його обліку” [6, с. 73].

Такі „порушення” з боку керівного складу органів влади в Криму були не випадковими, оскільки їм було добре відомо, що колишні його господарі вже ніколи не зможуть висунути позови щодо повернення майна. Адже вожді ВКП(б) вирішили навіть назви населених пунктів, які б нагадували про їхніх колишніх мешканців, викреслити з історичної пам’яті.

Як відомо, зміна топоніміки Криму почалася практично відразу ж після депортації кримських татар, болгар, греків і вірменів. Списки з обґрунтуванням нових назв надавалися райвиконкомами. Узагальненням даних займалася комісія з перейменування населених пунктів, у яку входили представники партії, облвиконкому, Таврійського військового округу, історичного музею, обласного управління сільського господарства.

У Державному архіві Автономної Республіки Крим зберігається робота І.І.Бобкова на тему „Перейменування населених пунктів Кримської області”. Автор стверджує, що „післявоєнний Крим значно змінив склад свого населення. Російські люди, які заселили півострів, звичайно, дали й російські назви для місць свого нового проживання. Спеціальними актами радянського уряду було узаконено нові найменування для населених пунктів Криму й ці назви узвичаїлися в адміністративному житті Криму й частково розміщені на нових географічних картах” [9, оп. 4, спр. 1, арк. 10-12].

Вже 16 серпня 1944 р. відбулося засідання бюро Кримського обкому ВКП (б), на якому було обговорено питання: „Про перейменування населених пунктів”. Згідно

з додатком до протоколу засідання, перейменуванню підлягали 995 населених пунктів, зокрема ті, що мають назву: татарську – 911, грецьку – 34, вірменську – 3, болгарську – 1.

Перейменуванню підлягали й 46 населених пунктів, що мали німецькі назви, у тому числі в районах республіки: Тельманському (Красногвардійський район) – 12, Фрайдорфському (Новоселівський район) – 9, Лориндорфському (Первомайський район) – 8, Зуйському – 6, Ічкінському (Советський район) – 3, Бінок-Онларському (Октябрьський район) й Ак-Шейхському (Роздольненський район) – по 2, Євпаторійському, Кіровському, Калайському (Азовський район), Судакському – по одному [10, с. 134].

До перетворення Кримської АРСР у Кримську область у складі РРФСР відповідно до Указу Президії Верховної Ради РРФСР № 621/8 від 14 грудня 1944 р. з 26 районів Кримської АРСР було перейменовано 11 районів і районних центрів [12, оп. 3, спр. 232, арк. 28]. Указом Президії Верховної Ради РРФСР від 21 серпня 1945 р. було перейменовано сільські Ради й населені пункти Кримської області. Усього було перейменовано 333 сільських Ради.

Питання про перейменування інших населених пунктів виникло пізніше. У 1947 р. „з огляду на зміни, що відбулися у складі населення Криму, а також ідучи назустріч побажанням трудящих і громадських організацій, виконком Кримської обласної Ради депутатів трудящих, вирішив просити Раду Міністрів РРФСР про перейменування населених пунктів Криму”. Указом Президії Верховної Ради РРФСР від 18 травня 1948 р. було перейменовано ще 1062 населених пунктів Кримської області [11, с. 12 – 13].

Отже, примусове виселення осіб з Криму в 1944 р., що здійснювалося за національною ознакою, не мало тимчасового характеру, відбувалося в руслі ретельно спланованої політики вождістської верхівки ВКП(б), яка нормативно забезпечувалася таємними підзаконними актами силових відомств радянського державно-правового апарату.

Список використаних джерел та література:

1. ДА РФ. – Ф. Р-9401 тч – Секретаріат НКВС-МВС СРСР.
2. ДА РФ. – Ф. Р-9478 – Головне управління з боротьби з бандитизмом.
3. Бугай Н. Ф. Л. Берия – И. Сталину: Согласно Вашему указанию... – М., 1995. – 320 с.
4. Басов А.В. Крым в годы ВОВ 1941-1945 гг. – М., 1987. – 335 с.
5. Михо Т. “Езжай в Сибирь, там тебя пропишут!” // Извор. – 2002. – сентябрь. – С. 6.
6. Брошеван В., Тыглиянц П. Изгнание и возвращение. – Симферополь, 1994. – 160 с.
7. ДА АРК. – Ф. 8 – Симферопольський міський комітет ВКП(б). Оргінструкторський відділ.
8. ДА АРК. – Ф. Р-2058 – Виконавчий Комітет Ялтинської районної Ради депутатів трудящих.
9. ДА АРК. – Ф. Р-3299 – Обласна планова комісія (облплан) Виконавчого комітету Кримської області Ради депутатів трудящих.
10. Брошеван В.М., Ренпенінг В.К. Боль и память крымских немцев (1941-2001 гг.). – Симферополь, 2002. – 158 с.
11. Административно-территориальные преобразования в Крыму. 1783-1998 гг. : справочник. – Симферополь: Таврия –Плюс, 1999. – 464 с.
12. ДА АРК. – Ф. Р-2055 – Укази Президії Верховної Ради Кримської АРСР.

ПРИМУСОВІ ВИСЕЛЕННЯ ОКРЕМИХ ГРУП НАСЕЛЕННЯ
З ТЕРИТОРІЇ КРИМСЬКОЇ АРСР В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ
ЯК ОБ'ЄКТ ІСТОРИКО-ПРАВОВОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

Надійшла до редакції 27.06.2007 р